

ГЕНЕЗА ВИВЧЕННЯ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОГО ПЕРІОДИЧНОГО ДРУКУ В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ (ХАРКІВСЬКОЇ) ГУБЕРНІЇ)

У статті розглядається початковий етап накопичення історіографічного доробку російських та регіональних вчених-дослідників питання розвитку місцевої періодичної преси ХІХ – початку ХХ століття, їх внесок у справу подальшої генези цього напрямку історіографічних досліджень.

Ключові слова: регіональна журналістика, бібліографія, науково-публіцистичні праці, цензурне законодавство, провінційний друк.

В статье рассматривается начальный этап становления историографического наследия российских и региональных ученых-исследователей вопроса развития местной периодической печати ХІХ - начала ХХ века, их вклад в дело дальнейшего генезиса этого направления историографических исследований.

Ключевые слова: региональная журналистика, библиография, научно-публицистические труды, цензурное законодательство, провинциальная печать.

The article considers the initial stage of accumulation of historiographic heritage of the Russian and regional scientists-researchers of formation and development of local periodicals of the ХІХ - the beginning of ХХ century, their contribution to the further formation of the directions of historical research.

Key words: regional journalism, bibliography and scientific-publicistic works, censorship legislation, provincial periodicals.

Постановка проблеми та аналіз актуальних досліджень. Регіональні дослідження періодики є найважливішою складовою системи преси будь-якої країни. В літературі накопичено певний матеріал щодо цілої низки питань і різних аспектів проблеми виникнення і функціонування системи періодичної преси Харківської губернії. Однак вони не охоплюють її загалом, оскільки в історичній послідовності не представлені передумови виникнення регіональної преси, особливості її розвитку і функціонування, не розкриті її місце і роль у суспільному житті губернії. У науковій літературі з історії періодики та її місця у суспільному житті окремих регіонів Російської імперії переважав, як і зараз, напрям, коли досліджується не вся система преси, а окремі її групи (найбільш впливові, фінансово незалежні, певної політичної спрямованості тощо), не зважаючи на те, що штучне виділення окремої групи преси з цілісної системи обмежує дослідження її функціонування суто специфічними рамками без урахування різнотипних зв'язків, взаємодії, конкурентної боротьби з іншими виданнями за вплив на читача. З огляду на це спроба у даній статті виокремити максимально можливий масив різнопланових досліджень з даного питання є доволі актуальним.

На початковому етапі вивчення проблеми, що охоплює ХІХ – початок ХХ століття, питання розвитку регіональної преси розглядалися у бібліографічних і статистичних довідниках [4, 12, 13, 15-17], матеріалах самої місцевої періодичної преси [14], наукових [2] та низці публіцистичних праць [1, 5-7, 10, 11, 19].

Тому **метою** даної статті є визначення основної групи досліджень зародження та розвитку регіонального періодичного друку у дореволюційну добу, класифікація їх за змістовим та географічним принципом (столичні та місцеві), аналіз історіографічного доробку (як позитивного, так і негативного) вчених цього періоду.

Вклад основного матеріалу. На інтенсивний розвиток преси, що виходила в окремих губерніях, звернули увагу ще сучасники. Окрему групу науково-публіцистичних праць складають праці сучасників цензурної реформи 1865 року, які були свідками як її підготовки та проведення, так і суперечливих дій уряду згодом. Певна кількість праць дореволюційного періоду виходить у вигляді аналітико-публіцистичних роздумів відомих російських правознавців з проблем правової трансформації цензурного законодавства середини – другої половини ХІХ сторіччя. Російські юристи другої половини ХІХ століття активно обговорювали стан преси і цензури, їх правове положення. Багато правознавців безпосередньо брали участь у підготовці нового цензурного статуту, практично всі вони тісно співпрацювали з газетами і журналами різних напрямків. Увага діячів юриспруденції до питань функціонування періодики обумовлювалася тим, що цензурна реформа, на відміну, наприклад, від судової, не була такою послідовною, і породила чимало протиріч і конфліктних ситуацій.

У наукових і громадських колах, у друці активно обговорювалася праця юриста В.В.Берві-Флеровського, що вийшла трьома виданнями (1869-1872 рр.) - «Свобода речі, терпимість и наши законы о печати» [3]. Вона задала тон ліберально-демократичному погляду на проблеми свободи

преси. Роблячи екскурс в історію європейської цензури (Франція, Німеччина, Італія, Англія) та резюмуючи стан справ із цензурним законодавством у провідних європейських країнах, автор висловлює думку про цензуру як закономірне явище при абсолютній монархії і як перепону на шляху природного розвитку журналістики. Стан справ у російському цензурному законодавстві, на думку дослідника, як у фокусі відображує усі цензурні застереження, що мали місце у різний час по всій Європі після поступової відмови від цензури.

Становище провінційного друку висвітлює у своїй праці «Десять лет реформ (1861-1871 года)» (1872 р.) О.Головачов [5]. Підкреслюючи складність отримання дозволу на видання в провінції через цілковиту залежність цього від місцевої адміністрації, він визначає дві головні перепони для провінційного друку, а саме адміністрацію та цензуру. Це, на думку автора, призводить до інформаційної обмеженості й столичної преси: відсутність достатньої кількості своєчасних повідомлень із регіонів і тверезих поглядів на провінційні проблеми спричиняють як шкоду розумовим силам провінції, так і вносять розлад у цілі і потреби столиці. Вперше столичний і провінційний періодичний друк висвітлювався як складові взаємозалежні елементи загальнодержавної системи періодичної преси, діяльність і реформування яких неможливе без урахування інтересів протилежної сторони.

У праці відомого російського правознавця, публіциста, історика та вірменського громадського діяча, секретаря Московського юридичного товариства Г.Джаншиєва «Епоха великих реформ» (1892 р.) [7] дається точна характеристика на багатьох тодішніх високопосадовців, зокрема і на Валуєва, який стає наступником Ланського на посаді міністра внутрішніх справ. За словами Джаншиєва, він був представником нової «полірованої» генерації політиків, талановитим, але безхарактерним і марнославним, ліберальні слова якого розходилися із конкретними справами, коли розуміння недоліків старих порядків перекривалося неспроможністю зректися їх через оточення і себе самого.

«Исторический вестник» за 1902 рік публікував чотири нариси М. Енгельгарда під загальною назвою «Цензура в эпоху великих реформ» (1855-1875 pp.) [8]. Він виділяє три періоди в історії російської цензури: 1) XVIII століття, коли ще відсутня урядова регламентація діяльності преси; 2) 1804-1865 роки – попереджуюча цензура та 3) 1865 рік – до XX століття – послідовна цензура. Відстоюючи свободу слова, абстрактні роздуми автора на цю тему оминали питання прямого зв'язку абсолютизму та відсутності вільної преси, на чому акцентували увагу його сучасники-публіцисти. Автор пояснює тривалість підготовчого періоду цензурної реформи 1865 року (майже десять років) неможливістю її проведення без судової реформи 1864 року. Детально висвітлюючи внутрішню боротьбу між ретроgrадами і реформаторами у самому МВС, до якого наприкінці 50-х років XIX століття поступово переходить цензурне регулювання, Енгельгард виступав за помірну цензуру, яка б не порушувала рівноваги у суспільстві та правлячих колах.

П.Т.Міжуєв у статті «Статистика периодической печати в России и за границей», розміщеній у журналі «Книжный вестник» за 1902 рік [9], своїм основним завданням бачив співставлення даних по Росії і за кордоном. Як і Лісовський, він бачив величезний прогрес за другу половину XIX століття, позитивним наслідком якого стало зокрема розповсюдження преси навіть по глухим селам імперії, однак автор зазначав, що це стосується здебільшого офіційної (урядової та земської) та наукової преси, ратував за здешевлення преси, пожертвувавши якістю видання заради збільшення читацької аудиторії. Однак, на відміну від свого попередника, він пішов далі та запропонував порівняльний аналіз стану справ із заснуванням періодичної преси в Росії та за кордоном. Наприкінці приводилися статистичні дані за кількістю періодики у світі, і це порівняння було, звичайно, не на користь Росії.

Деякі праці відомого історика російської журналістики, цензури та революційного руху М.Лемке присвячені відносинам між урядом, пресою та цензурою як проміжною ланкою у цих відносинах. Так, зокрема у його працях «Думы журналиста» (1903 рік видання) [10] та «Очерки по истории русской цензуры» (1904 рік видання) [11] подається детальний опис стану справ у цензурному відомстві, показується процес поступового переходу всіх справ від Міністерства народної освіти (далі МНО) до відомства Міністерства внутрішніх справ після відповідної ревізії першого, яке до того керувало всіма справами у сфері друку в столицях і на місцях. Детально описується стан справ із підготовкою цензурної реформи, утворення секретного та негласного комітетів у справах книгодруку 1859 року. «Думы журналиста» охоплюють пізніший період початку XX століття, і в них вже розглядаються умови життя і діяльності іншої дійової особи у справі формування системи періодичної преси, а саме журналістів та редакторсько-видавничого корпусу. Розмірковуючи з цього приводу автор приходиться до невтішних висновків про цілковиту залежність журналістів, особливо провінційних, від симпатії або настроїв місцевої адміністрації, важелі впливу якої на пресу на периферії були майже безмежними.

Збірка статей ліберальної преси та їх коментарі, складені О.Ачкасовим, під назвою «Повеяло весной...» [14] охоплює складний період передреволюційної доби 1904-1905 років. Вираз «повеяло весной» був підхоплений всім буржуазно-ліберальним друком. Разом із інтерв'ю нового міністра внутрішніх справ Д.Святополк-Мірського про його відношення до друку та обов'язкового реформування цієї сфери, друкувався огляд демократично налаштованих столичних видань («Русская правда», «Новое время», «Русское слово» тощо), зокрема і статті про передреформове положення провінційної преси. Акцентування уваги на цих аспектах говорить не лише про усвідомлення урядом і суспільством необхідності чергового реформування цензурного законодавства, але й про спробу проєціювання змін на усю систему періодики, перш за все на провінційну. Але насправді ера «Весни» знайшла свій прояв у певному послабленні цензури, поверненні адміністративно зісланих ліберальних діячів і дозволі петербурзького з'їзду земських діячів.

Інтерес вчених до історії преси висунув на перший план створення бібліографічних довідників і покажчиків, необхідних для ефективної роботи з таким комплексним джерелом як періодика. Бібліографічні огляди зазвичай не пов'язували пошквалювання або занепад губернської преси зі зміною суспільно-політичної обстановки у країні, особливостями цензурної політики і навіть не намагалися пояснити причини цих явищ, частіше за все аналізуючи успіхи або фіаско окремих редакторів. Однак у цих оглядах знайшов відображення погляд сучасника зацікавленого у розвитку губернської преси. У цей період вийшли фундаментальні роботи з історії російської періодики.

Завдання дослідження історії вітчизняної преси за всю історію її існування поставив перед собою М.М.Лісовський у праці «Русская периодическая печать (1703-1900 гг.) (1915 р.) [12]. У ній було вміщено статистико-бібліографічний огляд російських періодичних видань до 1900 року (з нагоди 200-річного ювілею існування періодичного друку Російської імперії). На думку автора, перші сто років преса розвивалася доволі мляво, на відміну від небаченого її розквіту в друге століття. Знаковим було нарікання автора на складність такого роду праць, загальну нерозробленість теми через низьку якість попереднього матеріалу, обмеженого декількома роботами. Та й ті охоплювали лише окремі періоди або органи періодичного друку, не кажучи вже про відсутність специфічних праць за окремими складовими системи періодичної преси, активна фаза формування якої припадає саме на початок ХХ століття. Автор подає хронологію заснування преси різних видових та типологічних груп (газет, журналів, офіційної, напівофіційної періодики). Певним досягненням стало оприлюднення таблиць заснування преси офіційної, приватної, загальної та спеціальної з 1801 до 1825 років, окремо подається статистика по провінційній і столичній пресі. Лісовський наводить приклади нових типологічних груп видань (сатиричної, ілюстрованої, іншомовної) і визначає основні причини їх появи. З появою цієї капітальної роботи відпала необхідність звернення до розрізнених неповних річних списків видань та з'явилася можливість подальшого поглибленого вивчення історії та статистики російського періодичного друку, особливо провінційного.

У 1915 році на сторінках «Известий II отделения Академии наук» вийшла стаття М.М.Петровського «Библиографические мелочи. К истории харьковской дореволюционной печати» [13]. У ній наводиться перелік дореволюційної періодики губернії, але акцент робиться насамперед на науковій (перш за все університетській) пресі, частково часописам органів місцевого самоуправління та найвпливовішим загальним періодичним виданням, зазвичай, без відповідних науково-критичних коментарів.

Незначні реформи, яких зазнало цензурне законодавство Росії у 60-х роках ХІХ століття, сприймалися частиною суспільства і самим урядом як радикальні соціалістичні, тому останній міг не йти далі напівзаходів. До того ж законодавча термінологія щодо визначення цензури не носила юридичного характеру, а мала виключно індивідуальне тлумачення, що разом із обмеженням у друкарській справі робило існування будь-якого виду літератури за межами столиці майже нездійсненним.

На початку ХХ століття зі статтями, а згодом і з монографіями з історії російської цензури виступили історик права О.Д.Градовський та адвокат и громадський діяч К.К.Арсеньєв. Позитивним моментом існування російської періодичної преси Градовський вважав відсутність опозиційного напрямку, як у країнах із розвинутою партійною системою. Виступаючи за обмеження адміністративного впливу, за судові рішення у галузі друкованого слова він виправдовував надзвичайні повноваження адміністрації неспроможністю закону точно визначити шкідливість напрямку та тверді засади для судового переслідування. На думку Градовського, всі зусилля друку повинні бути направлені на захист вже створеного, а не на прагнення до чогось нового [6].

У свою чергу К.Арсеньєв у праці «За четверть века (1871-1894 pp.)» (1915 р.) [1] розглядає свободу преси як одну з форм громадського сприяння, необхідного для успіху перебудовчої справи. Разом із тим, на сторінках цього видання подана критика тимчасових заходів і законодавчих ініціатив уряду, які згодом стають постійними. Автор наголошує на сприйнятті Заходом російської преси виключно як прояву певних настроїв, домінуючих у впливових сферах.

Всупереч доволі різним поглядам авторів як на минуле, так і на перспективу майбутнього цензурного перетворення в країні, слід зазначити безперечне позитивне значення їх праць в історичному плані й для сьогодення. Правники за освітою, вони, тим не менш, не обмежували поле своїх суджень юридичними моментами, та обговорювали юридичні питання з соціально-політичної точки зору. Саме вивчення характеру і ролі преси, її сутності та значення у суспільному житті країни повинно було, на їх думку, визначати юридичні норми журналістської діяльності.

Вперше картину становлення харківської преси ХІХ – початку ХХ століття відтворили М. Багалеї та Д. Мілер у своїй двотомній «Історії міста Харкова за 250 лет его существования» [2], у якій один із розділів присвячений саме історії харківської журналістики. Вчені виділяють два основні фактори впливу на розвиток місцевої журналістики, а саме цензуру та друкарні. Доволі детально описуються чинники появи та умови існування преси, ініціатори, засновники, передплатна вартість, програмні засади. Але поряд із цим мало уваги приділялося спеціальній вузькогалузевій періодиці, здебільшого детально висвітлювалася історія типологічно нових видань або суто університетської преси включно із пресою наукових товариств. Ця праця мимоволі відбивала трансформацію суспільної свідомості за часів першої світової війни: німецьке коріння редактора першого журналу «Харьковский еженедельник» Карла Нельдехена затушовувалося загальною фразою про «іноземне походження», увага акцентувалася на певні недоліки та погрішності першого періодичного органу губернії, які відразу впали до ока університетському цензурному комітету.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У цілому значним доробком вчених-дослідників періодичного друку цього періоду можна вважати початок збору бібліографічних даних, вироблення певних основ для їх подальшої класифікації, огляд нових типологічних груп періодики (сатиричної, ілюстрованої, іншомовної) і чинників її формування. Певним внеском у розробку теми стали правознавчі праці з аналізом юридичним протиріч та конфліктних ситуацій між суб'єктами правових відносин у сфері періодичного друку. Окремі публіцистичні праці розглядали стан справ у самому цензурному відомстві, організаційні моменти цензурної реформи, а також умови життя та діяльності провінційних журналістів і провінційного редакторсько-видавничого корпусу. Деякі видання цього періоду не позбавлені певної політичної заангажованості, що пояснюється їх офіційним академічним статусом.

Таким чином, огляд історіографії з досліджуваної теми за період з ХІХ до початку ХХІ століття показав, що протягом цього часу була досліджена значна частина питань пов'язаних з історією регіонального періодичного друку. Праці авторів дореволюційного періоду через брак джерел на початковому етапі дослідження цієї теми, багатьом подіям якої вони виступали сучасниками, мали наративний (описовий) характер, аналіз відбувався лише з правової точки зору або носив відверто суб'єктивний характер. Хоча вагомий масив бібліографічного матеріалу надавав значну перспективу для подальшого дослідження цього питання.

Відомості про існуючу провінційну пресу стосувалися, зазвичай, найвпливовіших видань, наукових часописів (через наявність Харківського імператорського університету), частково органів місцевого самоуправління. Вони подавалися без відповідної науково-аналітичної обробки, що обумовило існування пробілів у вивченні деяких видів провінційної періодичної преси. До того ж для цього періоду характерна відсутність спеціальних праць по окремим складовим системи періодичної преси. На цих недоліках наголошували самі дослідники. Все це призводило до загальної нерозробленості теми, відсутності комплексного підходу до вивчення даного питання, а також помилкових уявлень про загальну кількість провінційних видань, особистості видавців і редакторів, заважало створенню об'єктивної картини організаційно-правових взаємин преси із столичними та місцевими цензурними установами.

Відсутність систематичних досліджень та послідовного різнопланового вивчення даного питання пояснюється революційними змінами у країні, подальшою критикою історичного минулого та ігноруванням або замовчуванням попередніх наукових досягнень.

Перспектива подальших досліджень вбачається у більш ґрунтовному пошуку та вивченні наукових праць та публіцистичних нарисів щодо діяльності окремих журналістів, творчих колективів та редакторсько-видавничого корпусу місцевих видань у цілому.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арсеньев К.К. За четверть века (1871-1894 года) / Арсеньев К.К. – Петроград.: П.П.Гершунин и К°, 1915. – 615 с.
2. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1905): Ист. монография: В 2 т. – Репринтное издание / Д.И.Багалей, Д.П.Миллер. – Харьков, 1993. – Т. 2. – 982 с.
3. Берви-Флеровский В.В. Свобода речи, терпимости и наши законы о печати / В.В.Берви-Флеровский. – СПб.: Тип. Котомина, 1869. – 254 с.
4. Вальденбег Д.В. Справочная книга о печати всей России / Д.В.Вальденбег – СПб.: Т-во худ. печати, 1911. – XVI, 656, XVI с.
5. Головачов А.А. Десять лет реформ (1861-1871 года) / А.А.Головачов. – СПб.: Вестник Европы, 1872. – 400 с.
6. Градовский А. Д. Законодательство о цензуре / Градовский А.Д. – СПб.: Типо-литогр. Б.М.Вольфа, 1907. – 254 с.
7. Джаншиев Г. Эпоха великих реформ: [Ист. справки] / Джаншиев Г. – СПб., 1915. – 340 с.
8. Исторический вестник. – 1902. – 9 сент. – 665, 1048 с.
9. Книжный вестник. – 1902. – №8.
10. Лемке М. Думы журналиста / М.Лемке – СПб.: Изд. М.В.Пирожкова, 1903. – 182 с.
11. Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия / М.Лемке – СПб.: Труд, 1904. – XIII, 7, 427 с.
12. Лисовский Н.М. Русская периодическая печать (1703-1900 года) / Н.М.Лисовский – Петроград.: Г.А.Шумахер и Б.Д.Брукера, 1915. – XIV, 267 с.
13. Петровский Н. М. Библиографические мелочи. К истории Харьковской периодической печати / Н. М. Петровский // Известия II Отделения Акад наук – 1915. – №1. – С.1-17.
14. Повеяло весной. Речи министра внутренних дел П.Д.Святополк-Мирского и толки о них прессы / [Состав. А.Ачкасов] - М., 1904. – 166 с.
15. Справочная книжка по городу Харькову и Календарь на 1890 год. – Х., 1889. – 243 с.
16. Устинов И.А. Описание города Харькова: путеводитель. – Х.: И.В.Попов, 1881. – 350 с.
17. Харьков, его прошлое и настоящее: [ист.-справ. путевод.] / [Состав. А.Н.Гусев] – Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1902. – 260 с.
18. Щебальский П.К. Исторические сведения о цензуре в России / П.К.Щебальский. – СПб., 1862. – 133, 107, 16, 84 с.